

VOLG JE OERGEVOEL
EN GA NAAR DE
MAASHORST

**...OM TE ZIEN HOE MOOI
HET IS GEWORDEN**

COLOFON

Tekst: Anke Dielissen

Tekeningen: Jeroen Helmer

Foto's: Anke Dielissen, Martien van Dooren, Elma Duijndam, Leo Linnartz, Bob Luijks,

Anne van Rosmalen, Twan Teunissen

Vormgeving: Bas Reijnen

Mede mogelijk gemaakt door de provincie Noord-Brabant

© 2020 ARK Natuurontwikkeling, www.ark.eu

Overname van teksten is toegestaan mits met bronvermelding 'ARK Natuurontwikkeling'.

Gebruik van foto's kan uitsluitend na toestemming van ARK Natuurontwikkeling.

**ARK NATUURONTWIKKELING
OP DE MAASHORST 2013-2019**

INHOUD

Metamorfose van de Maashorst	6
Hoe de wens voor meer natuurrijkdom in de Maashorst ontstond	8
- Waar een wens toe kan leiden	9
- Een wens realiseren doe je niet alleen	11
- De wens gaat verder	12
Werken aan een robuust hart voor de Maashorst	14
Wisenten, taurossen en Exmoor pony's brengen de Maashorst tot leven	16
Begrazingsgebied in beeld	22
ARK Natuurontwikkeling op de Maashorst 2013-2019	24
Samenwerking met Maashorst-boeren en ZLTO	28
'De Maashorst: van niets naar toonaangevend natuurgebied'	32
- De potentie van de Maashorst wordt gezien	32
- Van productiebossen naar procesnatuur	34
- Toename van de biodiversiteit	36
Nieuwe band met bewoners, recreanten en toeristen	38
- Betrokken bewoners	38
- Recreanten	41
- Toeristen	43

Voorwoord

METAMORFOSE VAN DE MAASHORST

Zes jaar lang hebben wij de ontwikkeling en het beheer in de Maashorst mede van de grond mogen trekken. Met een rijkere, fascinerende, wildere 'oer-natuur' als resultaat. Dat laat mooi zien waar ARK Natuurontwikkeling voor staat.

Ik ben trots op wat het ARK-team samen met alle partners heeft kunnen realiseren. De droom in het bidbook dat de vier gemeentes, het waterschap en Staatsbosbeheer in 2013 aan de provincie aanboden is grotendeels gerealiseerd. De ambitie uit het bidbook is de afgelopen jaren stevig verankerd in een gezamenlijke visie. De natuurkern is fors uitgebreid, vrij begraasbaar en aaneengesloten. De ingesloten agrarische kern is gehalveerd. Rond Slabroek ontplooit zich een fraai natuurinclusief kleinschalig landschap. Vele schoolklassen hebben fascinerende veldlessen beleefd. En tientallen stoere rangers hebben de Maashorst in hun hart gesloten.

Onze rol als ARK was om als kwartiermaker op de Maashorst aankopen te doen, het beheer te organiseren, initiatieven te nemen en met alle betrokkenen het gesprek aan te gaan. Natuurlijk, niet alle omwonenden zijn blij dat hun achtertuin een stuk wilder is geworden. En er waren enkele vervelende incidenten met de grazers. Een recente peiling van het Brabants Dagblad liet zien dat er ook veel waardering is voor de nieuwe oer-natuur op de Maashorst. Zo'n 85% van de van de lezers vond dat de grote grazers moesten blijven. Maar daarmee is het nog niet klaar. Ook in de komende jaren is het van belang om het gesprek gaande te houden en mensen uit te nodigen de natuur in de Maashorst zelf te ervaren.

Ondertussen is het natuurlandschap dat zich ontplooit op de Maashorst wellicht de grootste beloning. Een wilde oer-natuur op de Maashorst waar meer en meer dieren en planten hun eigen gang gaan en waar duizenden mensen van genieten. Het werd niet meer mogelijk geacht in Noord-Brabant, maar de Maashorst heeft het tegendeel bewezen. Er ligt nu een aaneengesloten natuurgebied waar zeldzame dieren als grauwe klauwieren, raven en veldparelmoervlinders weer voorkomen. Waar machtige wisenten rondlopen. Maak het mee!

Jos Rademakers,
Directeur ARK Natuurontwikkeling

'Zes jaar later ligt er een
aaneengesloten natuurgebied
waar zeldzame dieren als
grauwe klauwieren, raven en
veldparelmoervlinders weer
voorkomen.'

HOE DE WENS VOOR MEER NATUURRIJKDOM IN DE MAASHORST ONTSTOND

Stuurgroep de Maashorst noteerde in 2009 de gezamenlijke wens van Oss, Landerd, Uden, Bernheze, Staatsbosbeheer en waterschap Aa en Maas en dat werd het Maashorst Manifest: het verder ontwikkelen van de streek als natuurgebied, als centrum van een levend landelijk gebied. Het gebied moest een harmonieuze afwisseling worden van steden en dorpen, natuur, gastvrijheid, zorg en leefbaarheid. Op het onderdeel natuur werd daarna ingezoomd in een aparte visie: het Natuurplan Maashorst. Hierin is te lezen:

‘De Maashorst is versnipperd. Het landschap wordt doorsneden door kaarsrechte wegen en watergangen. De samenhang ontbreekt. De intensieve landbouw heeft een negatief effect op de natuurwaarden door verdroging en vermesting. De vermesting vindt plaats via de lucht en het water... De Maashorst is sterk verdroogd.

De Maashorst en Herperduin gaan samen een groot natuurgebied vormen... In de toekomst bestaat De Maashorst uit een robuuste Natuurkern omringd door een schil. Robuust betekent dat het gebied een grote maat heeft, waardoor het relatief weinig kwetsbaar is voor invloeden van buitenaf... In de Natuurkern bepalen natuurlijke processen de ontwikkeling. De waterkringloop, de integrale begrazing en de gesloten kringloop van stoffen zijn drie processen die in De Maashorst een belangrijke rol spelen. Ze vormen de motor voor de ontwikkeling van een hoge biodiversiteit en een aantrekkelijke natuur. In De Maashorst kunnen mensen genieten van de natuur, de rust en de vrijheid.’

In de visie worden als soorten grazers voor de integrale begrazing onder meer genoemd, rund, paard en wisent. Voorts voorziet het Natuurplan dat de natuur die in de *Natuurkern* gerealiseerd wordt, niet door middel van agrarisch natuurbeheer ontwikkeld kan worden. Dat betekent dat de landbouwgronden in het natuurgebied geheel aangekocht moeten worden.

Hoe kunnen ze deze wens realiseren? Aan ARK Natuurontwikkeling wordt gevraagd of zij bereid is de landbouwgrond te verwerven en om te vormen naar natuur. En of ARK als deskundige op het gebied van natuurlijke processen door middel van begrazing, kan zorgen voor integrale begrazing met passende grote grazers.

ARK ziet als aanjager van wilde natuur een kans. In Limburg heeft ARK een effectieve aanpak ontwikkeld om landbouwgrond aan te kopen en om te vormen naar natuur. Deze aanpak

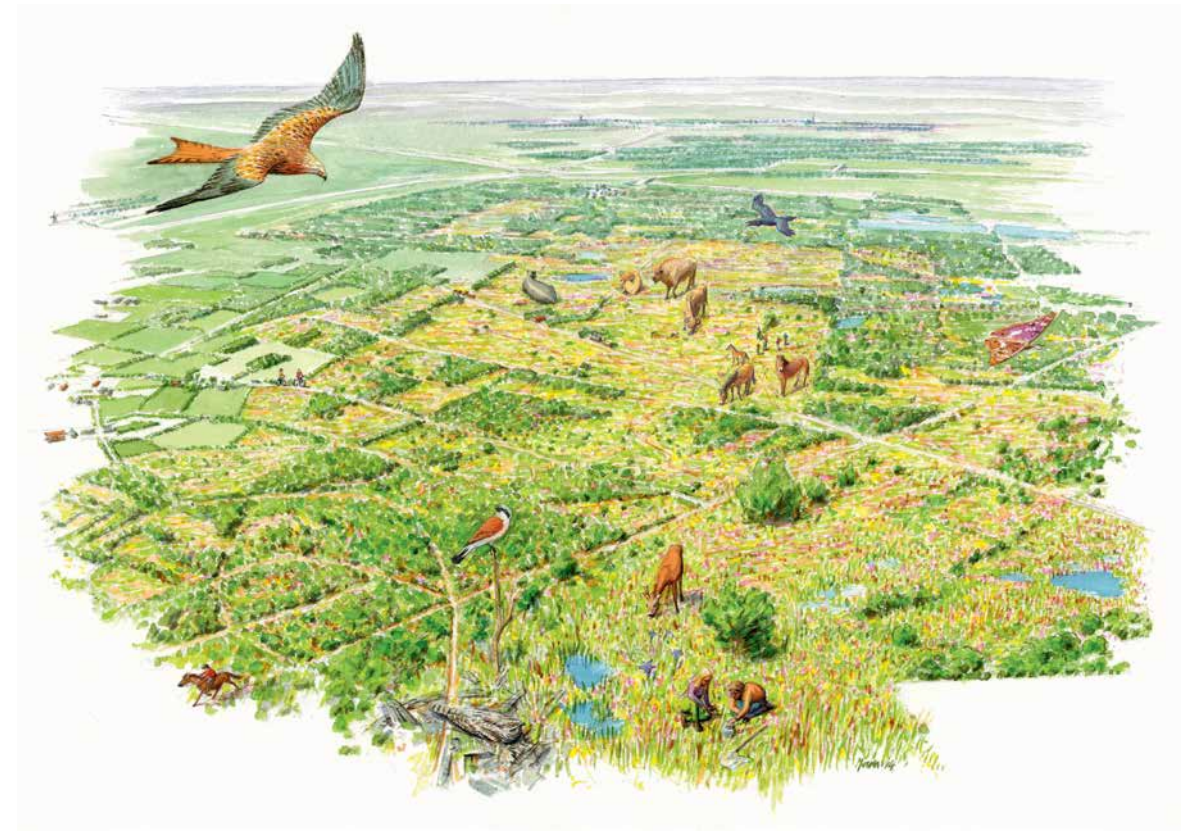

kan ARK ook in de Maashorst toepassen. Samen met vertegenwoordigers van Stuurgroep de Maashorst schrijft ARK een bidbook voor de provincie om het benodigde budget te krijgen. Ook de provincie is enthousiast over het idee van een groot aaneengesloten natuurgebied met beheer door middel van natuurlijke processen. Ze stelt bijna 16 miljoen euro beschikbaar. De gemeenten Oss, Landerd, Uden, Bernheze, waterschap Aa en Maas, Staatsbosbeheer en ARK doen ook ieder een financiële toezegging. Met een budget van 19,5 miljoen euro gaat ARK aan de slag. Voor de grondverwerving doet ARK dat op basis van *no cure no pay*.

WAAR EEN WENS TOE KAN LEIDEN

Van 2013 t/m 2019 werkt ARK aan het project ‘Realisatie natuurkern Maashorst’. Met de volgende resultaten:

- Nieuwe natuur: 120 hectaren landbouwgrond in de Maashorst is omgezet in natuur. Op deze hectaren is het watersysteem hersteld. Daarvoor is in de afgelopen zes jaar 70 hectaren landbouwgrond verworven. 50 hectaren landbouwgrond waren voor die tijd al verworven.
- 13 hectaren landbouwgrond rondom Slabroek is omgevormd naar Ondernemend Natuurnetwerk. Dat is grondgebruik dat past bij natuur en bijdraagt aan de natuur. In de Maashorst gaat het om een agrarisch bedrijf dat op natuurinclusieve wijze werkt, dus (onder meer) zonder kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Daarnaast is er een natuurtuin gekomen bij een centrum voor inspiratie en welzijn in, door en met de natuur.

- Realisatie van één groot begrazingsgebied met grote grazers: 1.300 hectaren (met Herperduin erbij), inclusief 64 wandel- en fietspoorten, 11 men- en ruiterspoorten, 45 beheerpoorten, 16 veeroosters t.b.v. fietsers en 2 veeroosters t.b.v. autoverkeer.
- Inbreng en beheer van grote grazers: de stand in januari 2020 is dat de wisentkudde door de geboorte van diverse kalfjes is gegroeid tot 23 dieren. De tauroskudde ten zuiden van de A50 is door aanwas gegroeid tot 77 dieren en de Exmoorkudde ten zuiden van de A50 is door aanwas gegroeid tot 40 pony's. Het beheer is overgedragen aan de leiding van de Maashorst.
- Opgeleide vrijwilligers die excursies begeleiden en assisteren bij het kuddebeheer: er zijn inmiddels 50 'Maashorstrangers' actief.
- Watersysteemherstel: Bij de natuurinrichting zijn landbouwsloten gedempt en waterputten afgesloten. De Venloop ter hoogte van Slabroek is hersteld. Wijkstraatting aan de zuidkant van Slabroek is hersteld via particulier natuurbeheer.
- Ontwikkeling lesprogramma over grote grazers in de Maashorst voor basisscholen in de omgeving: 1.500 schoolkinderen hebben een les in de klas en in het veld gehad (met 400 begeleiders). Natuurcentrum de Maashorst zet dit lesprogramma voort. In 2019 is een 1000-soorten-telling gedaan door de lokale natuurverenigingen.

Daaruit bleek dat de soortenrijkdom sinds 2013 is toegenomen, met name in het begrazingsgebied. Voor het derde jaar op rij hebben de zeldzame grauwe klauwieren gebroed in het wisentengebied. Een tweede broedgeval vond waarschijnlijk plaats in het herstelde beekdal van de Venloop. Ook raven broeden sinds decennia weer succesvol in de Maashorst.

EEN WENS REALISEREN DOE JE NIET ALLEEN

ARK heeft deze resultaten kunnen bereiken dankzij de inzet en hulp van vele partijen met dezelfde wens: het Maashorstteam, Natuurcentrum De Maashorst, alle betrokken ambtenaren en wethouders/bestuurders van de gemeenten Oss, Landerd, Uden, Bernheze en waterschap Aa en Maas, de vrijwilligers (Maashorstrangers), medewerkers van Staatsbosbeheer, Maashorst Betrokken Ondernemers en alle natuurverenigingen. Ook de recreatieverenigingen (mountainbikers, ruiters, wandelaars, etc.), vertegenwoordigers van recreantengroepen, dorpsraden en de gebruikersraad waren betrokken. Daarnaast de bewoners van Slabroek, de Maashorst Boeren en de ZLTO-afdelingen.

Het was niet altijd gemakkelijk, want soms liepen beelden en wensen uiteen. ARK heeft daarom veel gedaan aan voorlichting en communicatie. Van borden bij het begrazingsgebied, artikelen in de krant, info op websites, informatiebijeenkomsten, een tentoonstelling in Natuurcentrum de Maashorst, tot excursies voor vele doelgroepen en folders over de grote grazers.

DE WENS GAAT VERDER

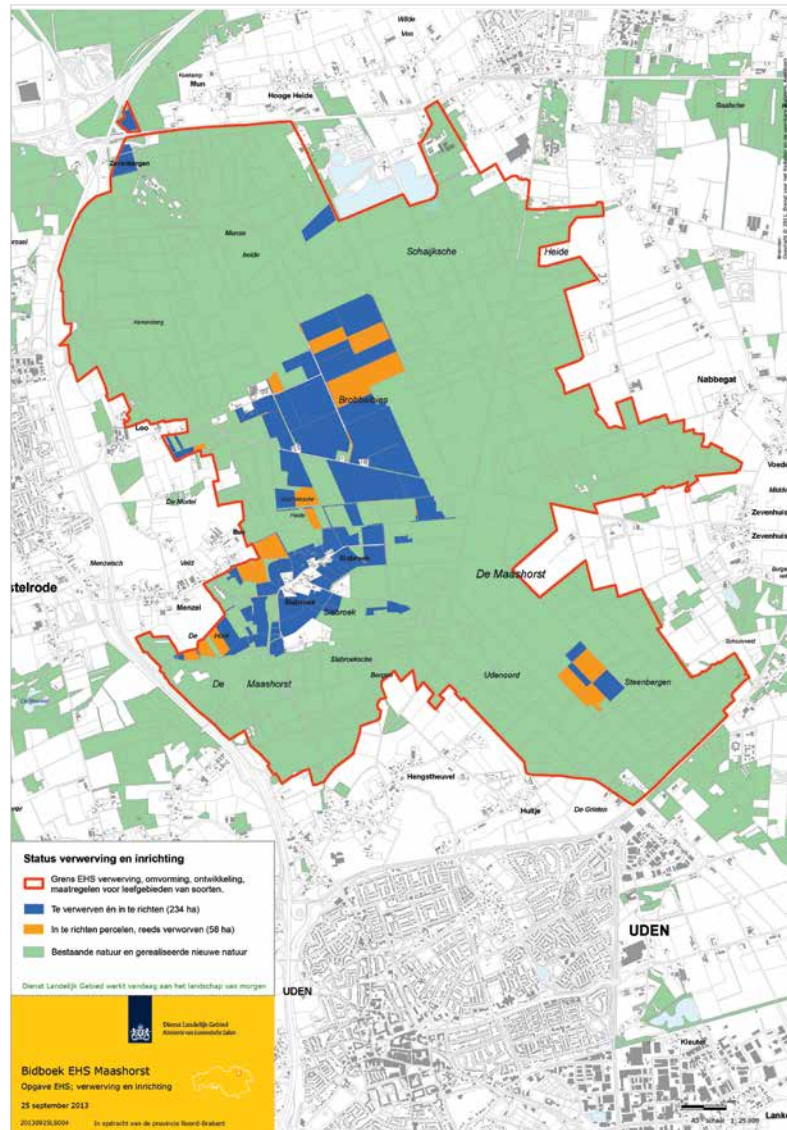
Bij de afsluiting van het project hebben de leiding van de Maashorst en Staatsbosbeheer het begrazingsbeheer overgenomen. Als eerste is een vangkraal gebouwd die mede door ARK is ontworpen. Zo kunnen wisenten gemakkelijk worden gevangen en naar nieuwe gebieden worden verplaatst als dat nodig is. De wisenten doen het zo goed in de Maashorst en krijgen zoveel kalfjes dat de eerste dieren al zijn verplaatst naar een nieuw gebied in de provincie Zeeland.

Belangrijk: De leiding van de Maashorst en Staatsbosbeheer gaan actief aan de slag om de landbouwpercelen in de kern die ARK tot op heden niet heeft kunnen verwerven, alsnog te verwerven. De eerste gesprekken daarover vinden plaats.

'1500 schoolkinderen gingen op avontuur in de Maashorst en kregen les over de rol van grote grazers in de natuur'

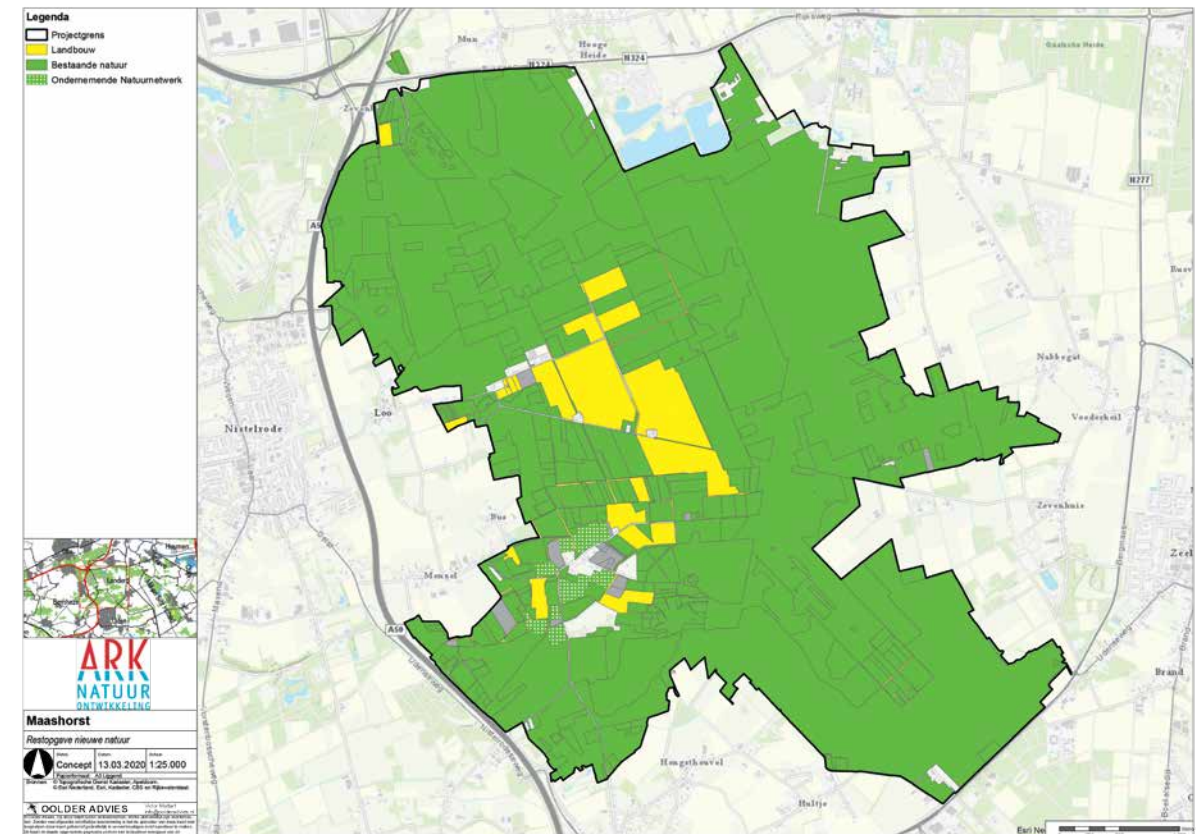

WERKEN AAN EEN ROBUUST HART VOOR DE MAASHORST

ARK ging in de Maashorst aan de slag om een robuuste natuurkern te realiseren. Een kern waar natuurlijke processen de boventoon zouden voeren. Met waterkringloop, integrale begrazing en de gesloten kringloop van stoffen als motor voor de ontwikkeling van een hoge biodiversiteit en een aantrekkelijke natuur. Op deze twee kaarten zien we duidelijk dat er veel is gelukt. Zo is er maar liefst 120 hectaren landbouwgrond omgezet in natuur. Ook is er 13 hectaren landbouwgrond rondom Slabroek omgevormd naar natuurinclusief grondgebruik. En natuurlijk was er de realisatie van een enorm groot aaneengesloten begrazingsgebied met grote grazers van 1.300 hectare.

Maar de kaarten laten ook zien dat er nog veel moet gebeuren om de kern van de Maashorst echt robuust te maken (de gele gebieden op onderstaande kaart). Hopelijk gaat dat in de komende jaren alsnog lukken zodat bijvoorbeeld de ernstige verdroging in het hart van de Maashorst kan worden aangepakt en zeldzame vlinders, vogels, insecten en planten kunnen terugkeren in de Maashorst.

Grote grazers

WISENTEN, TAUROSSEN EN EXMOOR PONY'S BRENGEN DE MAASHORST TOT LEVEN

Maart 2016 werden de eerste wisenten losgelaten in het een speciaal afgesloten wisentgebied. Veel toeschouwers waren getuige van hun eerste stappen in de Maashorst. Later dat jaar werden de eerste taurossen en Exmoor pony's losgelaten.

In de eerste maanden werden de wisenten intensief gemonitord. Daarbij bleek dat ze zich op hun gemak voelden en meer dan genoeg voedsel konden vinden. In de jaren daarna werden veel kalfjes geboren, wat liet zien dat de wisenten het goed maakten.

In het najaar van 2016 startte de Universiteit Utrecht in opdracht van ARK met proeven om de wisenten te laten wennen aan wandelaars, joggers en fietsers. Vrijwilligers namen deze rollen op zich. Helaas viel de oudste wisentstier uit toen een vrijwilliger veel dichterbij kwam dan de bedoeling was. Een flinke snee was het gevolg. Helaas bleek de stier te onstuimig voor dit gebied en daarmee ook voor andere gebieden waar bezoekers kunnen komen. Hij is afgemaakt en daarna opgezet. In opgezette vorm heeft hij een heuse tournee gemaakt door de Maashorst. Nu is hij te bewonderen in Natuurcentrum de Maashorst.

Niet iedereen is blij met de komst van de grote grazers. Voor sommige bezoekers boezemen ze angst in, anderen vinden het vervelend om alert op de grazers te moeten zijn. Weer anderen willen liever dat boeren hun vee er laten lopen. ARK heeft veel voorlichting in en om het gebied gegeven over het feit dat wilde dieren een veel rijkere natuur opleveren dan 'boerenvee'. Wilde dieren gebruiken geen of nauwelijks medicijnen, daardoor is hun poep gezonder voor insecten die daarvan leven. Ze kunnen jaarrond buiten blijven. Ze leven in natuurlijke kuddes, waardoor kalfjes worden opgevoed door de moeders. Maar

het belangrijkste is dat door de begrazing door wilde dieren de biodiversiteit van het gebied veel groter wordt en het gebied open en toegankelijk blijft.

ARK heeft veel tijd geïnvesteerd in deze voorlichting en mensen meegenomen in dit verhaal. We hebben proberen te laten zien dat het prachtige dieren zijn waar je van kan genieten. En dat je er met het houden van de juiste afstand niet bang voor hoeft te zijn. We hebben talloze excursies georganiseerd. Momenteel worden deze excursies nog steeds aangeboden via Natuurcentrum de Maashorst. Ook zijn er open dagen geweest. En er is een informatiefolder gemaakt die op verschillende plekken in en rond de Maashorst (zoals campings en het Natuurcentrum) te verkrijgen is. Daarin staat uitleg over de dieren en hun gedrag. Daarbij wordt de nadruk gelegd op het naleven van de gedragsregels. Met als belangrijkste boodschap: als je voldoende afstand houdt (50 meter), zien de dieren je niet als bedreiging. Dat betekent soms even wachten totdat de dieren van het pad af zijn, of met een grote boog er omheen. Als dat niet gaat, ga dan terug en loop of fiets een blokje om.

Het oerlandschap van de Maashorst is versterkt met de komst van de grote grazers. We hopen dat steeds meer mensen van deze prachtbeesten gaan genieten.

'Het oerlandschap van de Maashorst is versterkt met de komst van de grote grazers. We hopen dat steeds meer mensen van deze prachtbeesten gaan genieten.'

Verbinding hersteld

BEGRAZINGSGEBIED IN BEELD

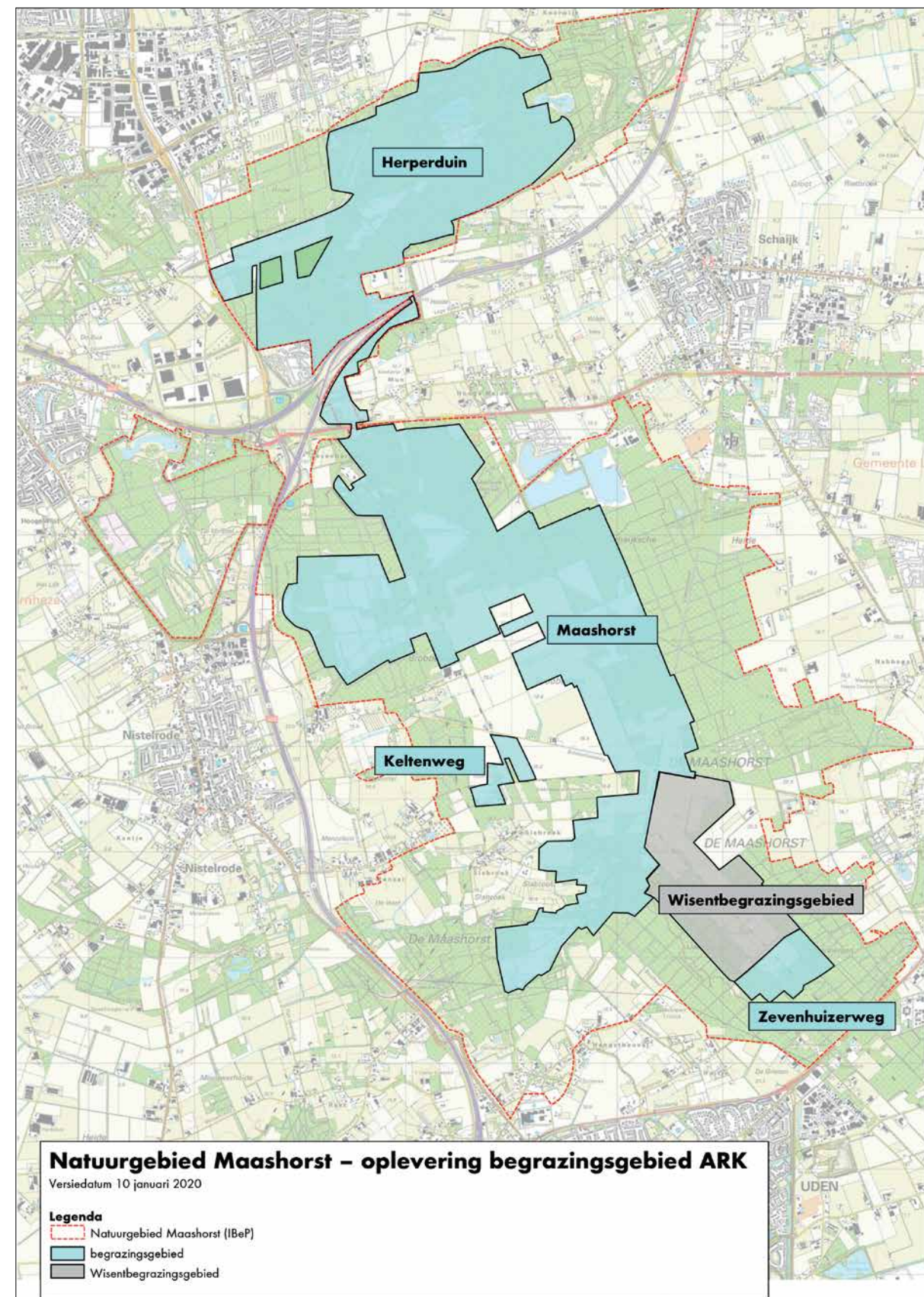
De Maashorst heeft een prachtig groot en aaneengesloten begrazingsgebied gekregen waar de grote grazers doorheen kunnen trekken. Op die manier groeit het gebied niet dicht en neemt de biodiversiteit toe. Om zover te komen is er veel werk verzet.

Aanpassingen van het begrazingsgebied in de Maashorst:

- Vangweide Kanonsberg verkleind en vernieuwd. Vangweide Heideweg verhuisd naar Karlingerweg en landschappelijk ingepast.
- Raster toekomstbestendig gemaakt
- Begrazingsgebieden gekoppeld en ecoducten toegankelijk gemaakt voor grote grazers.
- Voorzieningen tbv toegang diverse gebruikersgroepen gerealiseerd.
- Nieuwe stroommachine met voldoende capaciteit, storingsmeldingen, afstandsbediening inclusief cursus voor beheerders.
- Introductie grote grazers

Op de kaart hiernaast is het resultaat direct zichtbaar. Dit zijn de cijfers erachter:

- 900 ha begrazingsgebied (exclusief Herperduin en verbinding Mun). Van deze 900 is 180 ha niet aangesloten (Wisentgebied en Zevenhuizerweg)
- 35 km nieuw raster (wisentproof en daarmee ook voor de andere grazers)
- 64 klaphekken
- 1 wandeltourniquet
- 11 men-/ruiterpoorten
- 45 beheerpoorten
- 16 veeroosters tbv fiets
- 2 veeroosters tbv autoverkeer (Palmstraat)

Tijdslijn

ARK NATUURONTWIKKELING OP DE MAASHORST 2013-2019

NOVEMBER 2013

DE SAMENWERKINGSOVEREENKOMSTEN GESLOTEN
TUSSEN DE PROVINCIE EN ARK NATUURONTWIKKELING EN
TUSSEN OSS, LANDERD, UDEN, BERNHEZE EN ARK NATUUR-
ONTWIKKELING. ARK GAAT VAN START MET EEN
VERKENNING VAN DE MAASHORST

2013

2014

2015

2016

500

brochures over het project
'Realisatie natuurkern
Maashorst' verspreid onder
het publiek

DEELNAME AAN OPENING
NATUURBRUGGEN EN
AAN MAASHORSTFAIR

DE EERSTE EIGENAREN VAN
LANDBOUWPERCELEN
WORDEN BENADERD
OVER AANKOOP

PRESENTATIE VOOR
HET WILDERNISCAFÉ IN
SCHOUWBURG UDEN.
DE ZAAL PULT UIT MET
BELANGSTELLENDE UIT DE
WIJDE OMGEVING

MBO

Toelichting op het
project voor Maashorst
Betrokken Ondernemers

OPSTELLEN VAN GEZAMENLIJK INRICHTINGS- EN
BEHEERPLAN VOOR DE MAASHORST DOOR OSS, LANDERD,
UDEN, BERNHEZE, STAATSBOSBEHEER EN WATERSCHAP AA
EN MAAS ONDER LEIDING VAN ARK

EERSTE LANDBOUWPERCE-
LEN WORDEN VERWORVEN

3

INFORMATIEAVONDEN
VOOR AGRARIËRS EN
BEWONERS SLABROEK

EXCURSIES IN DE MAAS-
HORST EN LEZINGEN OVER
DE PLANNEN VOOR MEDE-
WERKERS NATUURCENTRUM, IVN, VVV, MAAS-
HORST BETROKKEN
ONDERNEMERS EN MAAS-
HORSTBOEREN

ARTIKEL MAASHORST IN
VAKBLAD BOS, NATUUR &
LANDSCHAP

Eerste land-
bouwpercelen
omgevormd
naar natuur

EXCURSIE EN SCHETS-
BIJeenkomst voor
BEWONERS SLABROEK

Excursies naar de wisen-
ten in Noord-Holland voor
bestuurders en ambtenaren

OVERHANDIGING VIER
STRUINROLSTOELN AAN
NATUURCENTRUM,
BLAUWRIJK EN ZIEKENHUIS
BERNHOF

GEMEENTERADEN OSS,
LANDERD, UDEN EN BERN-
HEZE, WATERSCHAP AA
EN MAAS EN STAATSBOS-
BEHEER, VERLENEN GOED-
KEURING AAN HET GEZA-
MENLIJK INRICHTINGS- EN
BEHEERPLAN DE MAAS-
HORST 2015 - 2019

START INRICHTING BEGRA-
ZINGSGEBIED EN WISEN-
GEBIED VOOR KOMST VAN
GROTE GRAZERS

Deelname
Maashorstfair

500

folders met info grote
grazers verspreid via
informatiepunten in en
rond Maashorst

NIEUW HUIS-AANHUISBLAD
MEER MAASHORST MET
IEDERE MAAND ARTIKELN
OVER GROTE GRAZERS EN
VERWERF VAN LAND-
BOUWGRONDEN

TENSTONSTELLING IN
NATUURCENTRUM OVER
GROTE GRAZERS

BEGRAZINGSGEBIED EN
APART GEBIED VOOR
WISENTEN IS GEREED

Tientallen excursies naar
wisenten, taurossen en
Exmoorpony's voor
Maashorst ambassadeurs,
gemeenteraadsleden,
ambtenaren en andere
betrokkenen. Ook start
publieksexcursies

WISENTSTIER MOET
WORDEN AFGEVOERD
NADAT HIJ EEN UITVAL
DEED. DE WISENT IS
OPGEZET EN NU TE
BEWONDEREN IN HET
NATUURCENTRUM

[VELD]LESSEN VOOR 360
BASISSCHOOLKINDEREN
OVER DE GROTE GRAZERS
IN DE MAASHORST

Feestelijke komst wisenten.
Later gevolgd door tauros-
sen en Exmoor pony's. FREE
Nature zorgt in opdracht van
ARK voor het dagelijkse
kuddebeheer

13 MAASHORSTRANGERS
OPGELEID ALS GIDS

12 LEZINGEN OVER
BEGRAZING TREKKEN 1000
GEÏNTERESSEERDEN

Met hulp van Maashorst-rangers deelt ARK beschuit met muisjes uit aan voorbijgangers ter ere van de geboorte van de eerste wisentkalfjes

25

OM DE GROTE VRAAG AAN TE KUNNEN WORDEN EXTRA MAASHORST-RANGERS OPGELEID: ER ZIJN NU 25 RANGERS IN TOTAAL

1000

MEER DAN 1000 DEELNEMERS AAN WISENTEXCURSIES

Er worden 5 lezingen gehouden over grote grazers. Ook wordt medewerking verleend aan het uitbrengen van een folder over wisenten in Nederland

4

ER WORDEN 4 OPEN DAGEN GEORGANISEERD IN HET WISENTGEBIED. ER KOMEN MEER DAN 300 BEZOEKERS

400

Bijna 400 schoolkinderen krijgen (veld)lessen over de grote grazers in de Maashorst

DE VENLOOP TEN ZUIDEN VAN SLABROEK IS HERSTELD: DIT DEEL VAN DE VENLOOP IS VERANDERD VAN EEN SAAIE, RECHTE, SMALLE EN STEILE SLOOT IN EEN BREDE SLINGERENDE BEEK MET NATUURLIJKE, FLAUWE OEVERS

2017

2018

Op de Palmstraat in de Maashorst wordt de oversteek voor grote grazers feestelijk geopend

EEN LOSLOPENDE HOND JAAGT EEN GROEPJE TAUROSSEN MET KALF OP IN HET BEGRAZINGS- GEBIED ZEVENHUIZERWEG. EEN TAUROS DOET DAARNA EEN UITVAL NAAR WANDELAARS DIE DOOR HET BEGRAZINGS- GEBIED WANDELEN. DE TAUROSSEN WORDEN UIT HET BEGRAZINGS- GEBIED GEHAALD

1000

Meer dan 1000 deelnemers aan excursies

ARK LEIDT IVN GIDSEN OP OM POEP-LEEF- SAFARI'S TE KUNNEN HOUDEN, O.M. TIJDENS HET OERFESTIVAL

DE LAATSTE LANDBOUW- PERCELEN WORDEN AANGE- KOCHT EN INGERICHT

Enkele landbouwpercelen rondom Slabroek die geschikt zijn voor Ondernemend Natuurnetwerk worden verkocht aan het Fonds Natuurinclusieve Streekboerderijen b.v. Het Fonds start hierop samen met VOF Boer in Natuur een nieuwe natuur- inclusieve boerderij in Slabroek. Landbouw vindt plaats zonder bestrijdingsmiddelen en kunstmest en met een natuurlijk watersysteem. Zo wordt de biodiversiteit bevorderd

2019

1000

OPNIEUW GAAN MEER DAN 1000 MENSEN MEE OP EXCURSIE EN WORDEN 4 OPEN DAGEN GEORGANISEERD

ARK DOET MEE AAN HET OERFESTIVAL DOOR POEP-LEEF- SAFARI'S TE ORGANISEREN EN FAMILIE- VELDLESSEN TE HOUDEN

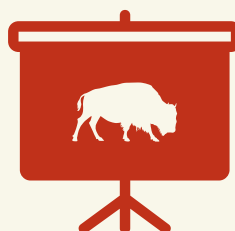
DE SAMENWERKING TUSSEN ARK EN DE MAASHORST WORDT MET EEN JAAR VERLENGD

1500 BASISSCHOOL- KINDEREN DOEN MEE AAN (VELD)LESSEN. HET LESPRO- GRAMMA WORDT DOOR ARK FEESTELIJK OVERGE- DRAGEN AAN HET NATUUR- CENTRUM

100

Voor ca. 100 particuliere boseigenaren wordt een informatiebijeenkomst met excursie georganiseerd

Meerdere lezingen over de Maashorst (zelfs voor Deense boswachters en in Vlaanderen)

NA EEN OPENBARE VERKOOP WORDT DE OVER- DRACHT VAN DE NIEUWE NATUURPERCELEN AAN STAATSBOSBEHEER VOORBEREID

Door vergroting van het begrazingsgebied zijn er meer Maashorstrangers nodig. Er worden daarom nieuwe vrijwilligers opgeleid. Het totale aantal rangers komt op 50

HET BEGRAZINGS- GEBIED TEN ZUIDEN VAN DE A50 IS KLAAR. DE BEGRAZINGS- GEBIEDEN ZIJN UITGE- BREID EN AAN ELKAAR GEKOPPELD. OP WERELD- DIERENDAG WORDT DE NATUURBRUG GEOPEND VOOR GROTE GRAZERS. ZE KUNNEN NU HEEN EN WEER TUSSEN HERPERDUIN EN DE REST VAN DE MAASHORST

BIJ HET EINDE VAN DE SAMENWERKINGSOVER- EENKOMSTEN WORDT HET BEHEER VAN DE GROTE GRAZERS OVERGEDRAGEN AAN DE MAASHORSTLEI- DING EN STAATSBOSBE- HEER. HET MAASHORST- TEAM GAAT SAMEN MET STAATSBOSBEHEER VERDER MET VERWERFING VAN DE RESTERENDE LANDBOUW- PERCELEN IN DE KERN

Samen oplossingen zoeken

SAMENWERKING MET MAASHORST-BOEREN EN ZLTO

De opdracht van de provincie en de Maashorstgemeenten was helder: Verkoop van landbouwgrond op vrijwillige basis. Grondeigenaren zouden kunnen kiezen of ze hun landbouwgrond in de Maashorst aan ARK wilden verkopen of niet. ARK zou daarvoor de marktprijs betalen. Met vier agrariërs kon ARK grond ruilen naar percelen buiten de Maashorst, dichtbij hun boerderij. Twee agrariërs stopten met het bedrijf en zo kon ARK hun grond verwerven. Ook waren er enkele erfgenamen die hun landbouwpercelen wilden verkopen. Weer anderen hadden een klein perceeltje waar ze graag vanaf wilden. Een eigenaar wilde de landbouwgrond zelf in bezit houden, maar was wel bereid deze om te vormen naar natuur. De waardedaling van de grond is in dat geval gecompenseerd.

Vooraf in de kern van de Maashorst, omgeving Brobbelbies, lukte het in een aantal gevallen niet om landbouwgrond aan te kopen. Met sommigen agrariërs zijn daarover

uitgebreide gesprekken gevoerd. Er waren agrariërs die geen aanleiding zagen om te verkopen, integendeel. Anderen vonden het zonde dat hun goede landbouwgrond zou worden omgevormd naar natuur. Vanuit agrarisch perspectief gezien heel begrijpelijk. Daar komt bij dat deze mensen tientallen jaren hard gewerkt hebben om hun agrarische bedrijf te ontwikkelen. Dan gooi je niet zomaar het roer om. Misschien komt er in de toekomst toch nog een moment dat het deze agrariërs wel goed uitkomt om de grond te verkopen. Dat zou een zeer waardevolle stap zijn voor de gehele natuur van de Maashorst.

Met de vereniging Maashorst Boeren en de plaatselijke ZLTO-afdelingen is er gedurende het project steeds overleg gevoerd om hen van de ontwikkelingen op de hoogte te houden. Ook hebben ze meegeholpen om twee informatieavonden te organiseren over Ondernemend Natuurnetwerk. Daarvoor was maximaal 54 hectaren in de Maashorst beschikbaar. Dit houdt o.m. in dat er geen kunstmest en bestrijdingsmiddelen mogen worden gebruikt en dat het natuurlijk watersysteem wordt gerespecteerd. Dus geen beregening en afvoersloten. Daarvoor zijn twee kandidaten gevonden: Het Fonds Natuurinclusieve Streekboerderijen b.v. en Landgoed Blauwrijk, centrum voor inspiratie en welzijn in, door en met de natuur. Het Fonds heeft inmiddels de nodige hectaren verworven voor

een nieuwe natuurinclusieve streekboerderij die in Slabroek is gevestigd. Landgoed Blauwrijk heeft met subsidie 3 hectaren in eigen beheer omgevormd van landbouw naar een natuurtuin ten behoeve van haar cliënten.

'Landgoed Blauwrijk is gelegen midden in de Maashorst en heeft zelf nieuwe natuur aangelegd. Dit feit speelt een belangrijke rol bij de keuze van onze klanten en deelnemers. De natuur is de bron voor veel van onze activiteiten, educatie en inspiratie en zeker ook voor rust, integratie en meditatie. Natuurlijk bewegen, pure voeding en een gezonde geest is dan ook ons motto.'

Catherine Megens, Landgoed Blauwrijk

Landgoed Blauwrijk, een centrum voor inspiratie en welzijn in, door en met de natuur.

Dichtbij betrokken: Jos van der Wijst

'DE MAASHORST: VAN NIETS NAAR TOONAANGEVEND NATUURGEBIED'

De Maashorst ligt op de noordelijke kop van de Brabants/Limburgse Peelhorst. Een hooggelegen gebied dat is opgebouwd met grofzandige grindrijke Maasafzettingen. Rond 1900 werd gestart met de ontginning van de woeste gronden die peelachtig nat zijn door de aanwezigheid van leemlagen in de ondergrond. Er ontstaat geleidelijk een intensief landbouwgebied omringd door productiebossen met zandverstuivingen en heiderestanten.

Toen in de jaren 70/80 er een grootschalige ruilverkaveling in Noordoost Brabant tot stand kwam werd het grote verlies aan houtwallen en natuurstroken enigszins gecompenseerd. Een deel van het middengebied van de Maashorst werd aangewezen als begrazingsgebied en toebedeeld aan Staatsbosbeheer. Tegelijkertijd werden er wel diepe ontwateringssloten gegraven om de grote hoeveelheid water die de hooggelegen grofzandige en grindrijke spons vasthield snel af te kunnen voeren. Er moest immers wel geboerd kunnen worden. De Maashorst kende in die tijd al wel een sterke recreatiestructuur met een groot aantal campings en fraaie fietspaden door de saaie productiebossen. In het begrazingsgebied werd rond de eeuwwisseling jongvee van de boeren uit de regio losgelaten samen met een kudde oude werkpaarden. De basis voor vrije begrazing was gelegd.

De natuurwaarden van de Maashorst waren tot dan weinig bekend. Het gebied lag blijkbaar te ver weg voor de ecologen uit Nijmegen, Tilburg en Wageningen. Gelukkig werd het middengebied wel onderdeel van de Ecologische hoofdstructuur die rond 1990 werd vastgesteld. Lokale geologen en ecologen begonnen door te krijgen dat er bijzondere omstandigheden in de ondergrond van de Maashorst aanwezig waren. De breuken die de flanken van de Peelhorst doorsnijden brengen mineralenrijk basisch kwelwater naar boven waardoor er bijzondere natuur aanwezig was. Dit is het zogenaamde wijstverschijnsel.

DE POTENTIE VAN DE MAASHORST WORDT GEZIEN

Net na de eeuwwisseling werd de A50 aangelegd. De Maashorst werd gespaard maar wel direct afgesneden van belangrijke kwelgebieden bij Uden en het bij Oss gelegen bos/heidegebied Herperduin. De natuurcompensatieopgave als gevolg van de A50 werd toegevoegd aan het middengebied van de Maashorst. Staatsbosbeheer zette de opgave om in aanplant van gevarieerd struweel in het middengebied. Omdat er een grote zandbehoefte was bij de aanleg van de weg werd de rijke bodem uit het middengebied rond de Grensweg in Uden afgegraven en ontstonden waardevolle natte biotopen. Al snel werden bijzondere

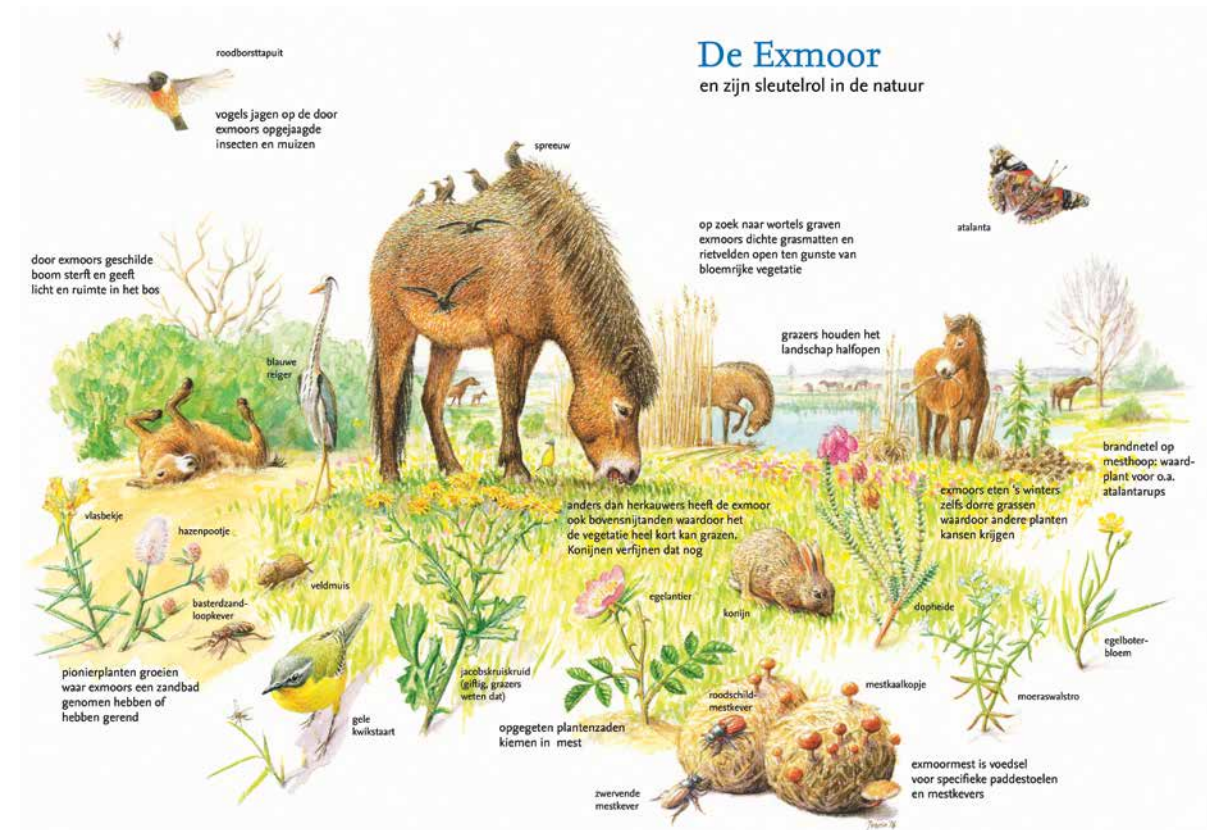
soorten aangetroffen in de moerassige gebieden. Ecologen en natuurliefhebbers worden enthousiast.

In 2005 werd op initiatief van een aantal wethouders de Stuurgroep Maashorst opgericht. Dit zou de basis worden voor een brede gebiedsbenadering gericht op de ontwikkeling van natuur en recreatie. Het was ook de tijd van de zogenoemde Reconstructie van de Brabantse zandgronden. Deze was erop gericht de groei van de veehouderij in Brabant te stroomlijnen. De groei van intensieve veehouderij nabij natuurgebieden en dorpskernen werd beperkt. De samenwerking in de stuurgroep leidde tot een Maashorstmanifest gericht op een gezonde gebiedsontwikkeling. Natuur in de kern en recreatie en extensieve landbouw in de schil daar omheen. Grootste probleem werd de opgave om de landbouwgronden in de natuurkern te verwerven. Dit betrof een opgave van nog 250 hectare waarvan 60 hectare wordt aangewezen voor kleinschalige biologische landbouw. Eerste succes van de stuurgroep was dat het door de A50 afgesneden gebied Herperduin via een tweetal ecoducten weer werd verbonden met de Maashorst. De Maashorst was daarmee plotsklaps het grootste aaneengesloten natuurgebied van Brabant.

VAN PRODUCTIEBOSSEN NAAR PROCESNATUUR

De stuurgroep zat niet stil. Er werd in goed overleg gewerkt aan een beheersvisie voor het begrazingsgebied in het midden van de Maashorst. Ook was onder regie van de gemeente Oss een nieuwe filosofie voor de soortenarme productiebossen ontwikkeld. Deze werd op progressieve wijze doorgezet in de bossen van Herperduin en nabij Schaijk. De omgeving en ook sommige ecologen reageerden wantrouwend, maar al snel werd ingezien dat de biodiversiteit met sprongen vooruitging. De natuurgerichte filosofie werd doorgezet in een integraal Beheersprogramma voor het middengebied. Een baanbrekend moment was het vaststellen van dit programma in de stuurgroep. Uitgangspunt werd het ontwikkelen van procesnatuur. Vrije, woeste natuur gericht op natuurlijke processen en biodiversiteit. Keuzes die daarbij gemaakt zijn is begrazing door grote grazers (in een lage dichtheid), stoppen met plezierjacht, het afsluiten van wegen- en paden voor autoverkeer, verbinden van de Maashorst met omringende gebieden, bosvorming gericht op variatie en herstel van het watersysteem met de oorspronkelijke hoge waterstand en kwel bij de breuken (wijnstgronden).

Grootste belemmering was al jaren het niet van de grond komen van de aankoop van het Natuurnetwerk in het midden van het gebied waardoor ook de waterstanden niet hersteld konden worden. Geconstateerd werd dat er nog veel moest gebeuren voor het natuurhart gerealiseerd is. Gelukkig is het de provincie die in 2015 inziet dat de Maashorst een boost nodig heeft om verder te komen. Dit wordt ook daadwerkelijk ingevuld door middelen beschikbaar te stellen voor aankoop, inrichting en beheer van het Natuurnetwerk. De provincie haalt ARK Natuurontwikkeling naar de Maashorst. ARK staat garant voor een vernieuwende grensverleggende aanpak en zeer gedegen natuurkennis. ARK krijgt de

opdracht twee belangrijke doelen te realiseren: aankoop van de 250 hectare landbouwgrond in het natuurnetwerk en doorontwikkeling van de natuurkern. ARK laat er geen gras over groeien. Binnen een jaar komen er wisenten, taurossen en Exmoor-pony's naar de Maashorst. Er wordt gestaag en stapsgewijs gewerkt aan een groot begrazingsgebied van de gewenste afgesproken omvang.

MAASHORST IN DE FLOW

Er ontstaat een goed werkende wisselwerking met Staatsbosbeheer, Stichting Natuurorganisaties de Maashorst en natuurcentrum de Maashorst. Er ontstaat een flow. Natuurorganisaties helpen bij de inrichting en aanplant van de door ARK aangekochte percelen. ARK ontwikkelt een lespakket gericht op begrazing en biodiversiteit en ondersteunt het natuurcentrum bij de lessen. ARK geeft een boost aan de tentoonstelling van het Natuurcentrum met fraaie natuurplaten van Jeroen Helmer. Er worden lezingen en excursies gegeven over thema's als 'Dood doet leven', stierenkuilen, poepsafari's. Een groep van 15 IVN-ers wordt opgeleid om wisentexcursies te gaan geven. Deze groep is inmiddels uitgegroeid tot meer dan 40 Maashorststrangers die dagelijks actief zijn in de Maashorst. Met raster- en kuddecontroles, het geven van gebiedsinformatie bij open dagen en evenementen. De wisent blijkt een enorme aantrekkingskracht te hebben op bezoekers uit zuid- en midden

Nederland en België. De recreatiecomplexen en hotels breiden uit en gaan de Maashorst promoten. In het gehucht Slabroek is intussen een boerderij gekocht die omgevormd is tot een streekboerderij met natuurinclusieve landbouw. De teelten op het land; kruiden en faunarijke akkers in een kringloop systeem worden gecombineerd met vrucht/notenrijke boomsoorten. Dit past uitstekend in het doel om 60 hectare ondernemend Natuurnetwerk te realiseren en de biodiversiteit neemt ook hier toe.

TOENAME VAN DE BIODIVERSITEIT

De ontwikkelingen gaan zo snel dat de lokale bevolking nog moet wennen en soms weerstand biedt tegen de veranderingen. Dat geldt voor bosomvorming, natuurinclusieve landbouw en wordt versterkt doordat zich een paar incidenten met taurossen hebben voorgedaan. Overigens veroorzaakt door onverstandig menselijk gedrag. Dit vereist nog meer communicatieve aandacht en slimme aanpassingen aan de inrichting van het begrazingsgebied. Maar de Maashorst staat onmiskenbaar op de kaart en brengt geld in het laadje. Het gebied heeft een verhaal en vervult een voorbeeldfunctie.

Als je mij in 2015 geschetst zou hebben hoe de Maashorst er nu in 2020 uit zou zien, dan

zou ik dat niet geloofd hebben. We zijn zomaar het eerste gebied in Nederland met een gecombineerde begrazing met drie oorspronkelijke Europese groter grazers; wisent, tauros en Exmoor pony in een groot aaneengesloten begrazingsgebied. We zien een relatieve toename van de biodiversiteit (tegen de negatieve trends vanuit stikstofdepositie, verzuring en achteruitgang van de insectenstand in). Er broeden raven en afgelopen jaar twee paar grauwe klauwierren. Er zijn plannen voor herstel van de vlinderstand voor drie bijzondere soorten en herintroductie van verdwenen amfibiesoorten. Er is aandacht voor wijstherstel en plannen voor herstel van het watersysteem. ARK heeft onmiskenbaar een essentiële boost gegeven aan de ontwikkelingen. Natuurlijk hadden we gehoopt dat de aankoop van het Natuurnetwerk harder was gegaan. Toch zijn er prachtige stappen voorwaarts gemaakt en zijn de middelen gereserveerd om het gebied verder te verwerven. De hoop van de natuurorganisaties is er op gevestigd dat het beoogde begrazingsgebied in volle omvang ontwikkeld kan worden. Een ander aandachtspunt is dat over 3 a 4 jaar het watersysteem aanzienlijk verbeterd is en het wijstverschijnsel op de flanken van de Maashorst weer functioneert. Dat kan alleen als de politiek stabiel de ontwikkeling van natuur en recreatie doorzet en tempo houdt via een stevige programma-aanpak. Wij hebben als natuurorganisaties al gezegd: als het niet opschiet halen we ARK terug. Dan weten we zeker dat er doorgepakt wordt.

Jos van der Wijst,
Oud wethouder van de gemeente Landerd
Voorzitter Stichting Natuurcentrum de Maashorst
Voorzitter Stichting natuurorganisaties de Maashorst

Betrokkenheid

NIEUWE BAND MET BEWONERS, RECREANTEN EN TOERISTEN

BETROKKEN BEWONERS

Voor ARK was het vanzelfsprekend om de bewoners middenin de Maashorst te betrekken bij de ontwikkelingen. Daar is op verschillende manieren invulling aan gegeven.

In en rond Brobbelbies staan enkele agrarische woningen. Deze bewoners werden uitgenodigd voor de informatieavonden over het Ondernemend Natuurnetwerk. Met een aantal bewoners zijn nadere gesprekken aan de keukentafel gevoerd over aankoop van landbouwgrond. Dat leidde tot de aankoop van een aantal percelen. Soms ging dit snel en was de deal zo beklonken, soms ging er een paar jaar overheen en moest het idee bij mensen rijpen.

Ook met de bewoners van het buurtschap Slabroek hebben we om tafel gezeten. Omdat ook het waterschap Aa en Maas en de gemeente Uden plannen hadden voor Slabroek is een gezamenlijk traject gestart voor deze bewoners.

In april 2014 vond er een eerste kennismakingsavond plaats en werd door de bewoners het Slabroekmanifest overhandigd. Vervolgens is op een zaterdagochtend een gezamenlijke wandeling rond Slabroek gehouden om in het veld te bekijken waarom natuur en landschap rondom Slabroek zo bijzonder zijn. Ten slotte is op 25 juni 2014 een schetsavond voor de bewoners georganiseerd knelpunten en kansen op het gebied van water, natuur, landschap, infrastructuur, recreatie en leefbaarheid al tekenend en pratend in beeld gebracht. Samen werden ontwikkelingsmogelijkheden geschetst, zodat beter inzicht ontstond in de kansen van het gebied. Het resultaat was een kansenkaart. Met deze kansenkaart als basis is de bijzondere positie van Slabroek versterkt. Voor de natuur

'Als ik bij ons achter de wijst in loop, langs het oude beekdal richting taurossen, dan geniet ik volop van de nieuwe omgeving. Ook de voorde in de Slabroekseweg past erg mooi in het landschap. Over de wisenten verschillen we van mening, maar die weg is ingeslagen.'

Mark van de Veerdonk, inwoner van Slabroek

‘Er is aandacht voor
voor herstel van het
watersysteem. ARK
heeft onmiskenbaar
een essentiële boost
gegeven aan de
ontwikkelingen.’

rondom Slabroek betekende dit vooral behoud en herstel van het oude agrarische cultuurlandschap (flora- en faunarijke akkers en graslanden, hooilanden, coulisselandschap), wijstherstel, realisatie van een natuurlijk beekdal van de Venloop en de daarbij passende maatregelen in de waterhuishouding.

RECREANTEN

Veel omwonenden maken in de Maashorst een wandeling -met of zonder hond- of een fietstochtje. Daarnaast worden er veel fiets-, wandel- en andere tochten georganiseerd die door de Maashorst gaan. Dat werd nog eens bevestigd in de 17 interviews die ARK hield in het kader van de totstandkoming van het Inrichting- en Beheerplan de Maashorst. Geïnterviewd zijn vertegenwoordigers van dorpsraden en recreantengroepen zoals fietsers, ruiters en hondenbezitters.

Bij de plannen om het begrazingsgebied uit te breiden, is dankzij deze inventarisatie rekening gehouden met de verschillende soorten recreanten. Er moesten voldoende wandelpoorten komen. Het te kiezen model ruiterspoort werd getest met een menner. En er is veel voorlichting gegeven over de grote grazers. Over het nut van grote grazers voor

WE HEBBEN JOU KEIHARD NODIG!

ZONDAG 14 T/M VRIJDAG 19
OKTOBER 2018

IN DE HERFSTVAKANTIE ZETTEN WE
DE MAASHORST OP DE KAART MET EEN
OERFESTIVAL OM NOOIT MEER TE VERGETEN!
EEN FESTIVAL MET KARAKTER, STOER, SPANNEND,
RUW EN ECHT. VOOR JONG EN OUD. ANDERS DAN
ANDERS. HIERBIJ HEBBEN WE JOU ALS DEELNEMER
KEIHARD NODIG. WE DAGEN JE UIT OM BUITEN
DE LIJNTJES TE DENKEN. OP ZOEK NAAR HET
AVONTUUR VAN DE ONVERHARDE PADEN.

WELKOM BUITEN!

Met de natuur als gastheer heten we de bezoekers een warm welkom
buiten. Met tal van activiteiten vol natuur, cultuurhistorie/archeologie
en food laten we de Maashorst in volle bloei beleven. Met een groots
openingsevent op zondag in Herperduin en kleinschalige minifestivals en
natuuractiviteiten in de dagen daarna, garanderen we een intieme sfeer.
Lokale culinaire hoogstandjes en akoestische muziek maken
het oergezellige gevoel compleet.

DOE MEE

Laat je creativiteit de vrije loop en zet jezelf én ons prachtige gebied op de
kaart door deel te nemen. Haak aan met (bestaande) passende activiteiten
of verras ons met een spannend nieuw idee voor jouw invulling als
deelnemer. Stroop de mouwen op. Bundel krachten. Ga los. Wij voeden je
met een stoere verlanglijst, jij mag hem aanvullen. Er is eigenlijk maar één
spelregel; zolang het bijdraagt aan de onderscheidende sfeer die
we willen neerzetten, staan we voor alles open!

Wil je dat we meedenken? Graag! Kom dan naar
een van onze inloopavonden. Voor meer informatie,
aanmelden en data inloopavonden:
oerfestivaldemaashorst.nl

Aanmelden kan tot uiterlijk 2 juli!

OERFESTIVAL
DE MAASHORST.NL
EDITIE 2018

HET FESTIVAL VINDT PLAATS IN ÉN RONDOM HET OERGBIED IN BRABANT
EN IS EEN SAMENWERKING TUSSEN STICHTING MAASHORST IN UITVOERING
EN DE WEEK VAN DE NATUUR (GEMEENTE OSS EN WATERSCHAP)

het herstel van soortenrijkdom. Maar ook over wat je moet doen als je een of meerdere
grote grazers tegenkomt.

Ondanks deze voorlichting ging het toch twee keer mis in de Maashorst. In 2016 werden
taoussen door een loslopende hond lastiggevalen. Een tauros viel vervolgens wandelaars
aan die daarna langskwamen. Met serieuze verwondingen tot gevolg.

Begin 2020 ging het nog een keer mis. Een man raakte gewond nadat hij een tauros
naderde om een foto te maken. De tauros was daar niet van gediend en deed een uitval.
Deze voorvallen tonen aan dat voorlichting over afstand houden van grote grazers en het
aangelijnd houden van honden van groot belang is en zeker voortgezet moet worden.

TOERISTEN

De verwachting dat een groot aaneengesloten natuurgebied met wisenten, taoussen en
Exmoor pony's, als neveneffect zou hebben dat het toerisme toe zou nemen, is uitgekomen.
Bij de excursies naar het wisentgebied blijken deelnemers van heinde en ver komen, zelfs
uit het buitenland. Ook is er een nieuw initiatief voor een oude camping gekomen: Hartje
Groen. De Maashorst is duidelijk op de kaart gezet: dit is het oergebied van Brabant.

*'Onze gasten zijn echte natuurliefhebbers, zij genieten met volle teugen van de
Maashorst. De natuurparels, oeroude schatten en de grote grazers. Dagelijks horen wij
hoe mooi het hier is. We boffen maar met deze prachtplek in Brabant. We zijn er ook
reuze trots op. Daarom verwijst onze naam er ook naar: Hartje Groen – Midden in de
Maashorst!'*

Joep Manders, Hartje Groen

ARK
NATUUR
ONTWIKKELING